

'היה בירושלים פחד': שואה ואנטישמיות בספרו של עמוס עוז סיפור על אהבה וחושך

דינה פורת

פחות מעשרה עמודים לפני סיום סיפור על אהבה וחושך מתאר עמוס עוז את אביו אוסף בחימה שפוכה את כל חפציה של אמו מחדרה וממגירותיה בכל פינות הבית, וזה כמה שבועות לאחר ששמה קץ לחייה. באופן בלתי צפוי ובלתי קשור, כביכול, לתיאור זה של איסוף החפצים עד הקטון שבהם והשלכתם מן הבית בידי האב, ושל הבן המתבונן בבעתה במעשי אביו, בא המשפט הבא אל תוך הכתוב: 'אולי כמעט כך עמדו והחרישו השכנים הנוצרים, נשענים בגבם אל משקוף הבית, מבוועתים ונועצים עיניים ואינם יודעים את נפשם מרוב רגשות סותרים, כאשר באו לעקור בכוח את שכניהם היהודים ולדחוס את כולם עד אחד אל תוך קרוונות הטרנספורט' (עמ' 584). אחר כך בא בחלקו האחרון של הספר, פרק סג, תיאור בן עמודים ספורים של ימיה האחרונים של האם ומותה.

מדוע בחר עוז להכניס משפט זה על השואה ממש לפני סיומו של הספר? וגם אם לא בחר לכתוב כך במודע – ואיך נדע זאת? – אלא האסוציאציה עלתה בו והוא נתן לה להוליך אותו, עדיין נותרת בעינה השאלה מה מקומה של אסוציאציה זו בתיאור מותה של האם, ומהי כאן ההקבלה. הבן מתבונן מבוועת מן הצד, כמוהם כשכנים הנוצרים, והאב הוא הדוחס את כל חפצי האם ומבער את זכרה מן הבית, כמוהו כאלה – ואין הוא אומר מי – שבאו לעקור את היהודים ולדחוס את כולם אל הקרוונות המוליכים אותם אל מותם. השימוש החוזר באותן המילים – דחיסת החפצים והאנשים, הבן והשכנים המתבוננים מבוועתים – מחזק את שאלת ההקבלה בין הבן לשכנים ובין החפצים ליהודים. האם פירושו של התיאור הוא שאת האב הוא הקביל לגרמנים, ושהאב שלח אותה, את האם, באופן כלשהו אל מותה – בוודאי לא באופן מכוון, חלילה – או שיש קשר הדוק בין מותה לבין השואה?

משולש זה – האב, מות האם והשואה – והקשר בין שלוש צלעותיו יעמוד במרכז ענייננו כאן. קשר זה הוא לבו של הספר, אך הוא ייבחן על רקע הרחב שמציב עוז בפני הקורא, מן הפרט אל הכלל: מותה של האם על רקע המשפחה הקטנה, שעל רקע המשפחה הגדולה, שעל רקע הארץ, שעל רקע העם. ברור שההקשר שיוצע כאן אינו אלא אחד מרבים, היכולים אולי לפענח את חידת דמותה ומותה של האם. ואכן, מאז יצא הספר לאור הוצעו כבר הסברים אחרים. ספרו העשיר והמפעים של עמוס עוז צופן לקוראיו אפשרויות שונות של פרשנות והתייחסות, ותעיד על כך רשימת המאמרים הארוכה שהתפרסמה באכסניות שונות בארץ, וההרצאות הרבות שנישאו – כל כותב ודובר וטעמו עמו, כל אחד וזווית הראייה שלו, שכן רוחב היריעה ונדיבות התיאור נוגעים בהרבה נימים.¹

מספרם הרב של אזכורי השואה והאנטישמיות בספר – המונים כמה עשרות – מזמן לקורא הפתעה. זו טמונה קודם כול בהקשרים שיוצר המחבר בין חיי היום-יום ופרטיהם לבין שני הנושאים הכבדים האלה, שלכאורה אין קשר ביניהם. למשל, תיאורה של מצוות החיסכון בבית הוריו, בירושלים של סוף ימי מלחמת העולם השנייה ומיד לאחריה, ובתוכה האיסור החמור על בזבז החשמל: 'והייתי יוצא מבית-הכסא, יד שמאל מכבה, יד ימין מדליקה במתואם את אור המסדרון'. ופתאום, ללא הכנתו של הקורא לבאות, ממשיך המשפט: 'מפני שהשואה הייתה רק אתמול, מפני שיהודים עדיין נמקים בין הרי הקרפטים והדולומיטים, במחנות הגירוש ובספינות מעפילים רעועות, קרועים ובלואים, רזים כשלד', ובהמשך באה גם רשימה של חלכאים ונדכאים נוספים על פני כדור הארץ (עמ' 26). את הדחליל בגינת הבית, שקופסת שימורים הייתה לו לראש, ועליה צייר עמוס הילד שפם ומצח עם שיער שחור שנפל באלכסון, כמו של היטלר, ועין לועגת (עמ' 277), אפשר להבין יותר, שהרי היטלר היה דמות קבועה בשירי גנאי שילדים שרו ובדחלילים שהעמידו. ואולם הדודות התל-אביביות מאביסות אותו 'כאילו הגעתי אליהן ישר מבין גדרי הגטו', בשעה שהוא הרי הגיע מירושלים (עמ' 521). או שני שחקני השחמט בבית הקפה, אנשים זרים לו שהוא מתבונן בהם ארוכות בלי ידיעתם, ההופכים בדמיונו לשני בני דודים, השרידים היחידים למשפחתם שנרצחה בידי הגרמנים (עמ' 468). אפילו גבינה מתוצרתם של פלאחים ערביים, שאולי אינה נקייה דייה ואולי יש בה חיידקים, מובילה אל: 'אף פעם לא יצא לך לראות כמו עיניך אנטישמי או חיידק, אבל ידעת טוב מאד שהם אורבים לך מכל עבר' (עמ' 22).

1 ראו, למשל, בתיה גור, 'הטרגדיה הלאומית של אב, אם ובן', הארץ, מוסף תרבות וספרות, 15.3.2002; נסים קלדרון, 'עדות, בדיה, ביקורת', שם, מוסף ספרים, 10.4.2002; בני ציפר, 'בחברה טובה עם צ'וב', שם, חלק המאמרים, 26.4.2002; מרדכי שלו, 'סיפור על אהבה וחושך כסיפור ייעודי', שם, מוסף תרבות וספרות, 16.5.2002; ניצה פריילוק, 'טיול בעקבות סופר, דודה ונסיך', שם, 14.6.2002.

באמצעות כל אלה ועוד אזכורים, שיש לשוב ולדון בהם, מעביר עוז לקורא, לאחר שזה מתאושש מן ההפתעה הראשונה, גם חרדות שהעמיקו שבת וגם מסרים ברורים על מקומן של האנטישמיות והשואה בתודעה האישית, המשפחתית והלאומית לפני שנות המלחמה, במהלכה ובשנים הראשונות שלאחריה. ואכן, האזכורים שאינם מקושרים לחיי היום-יום, אלא הם חלק מעלילת הספר המשחזרת ובונה את סיפור חייה של משפחתו לדורותיה, באים בשלושה רבדים של זמן והתייחסות.

הרובד הראשון הוא הזמן שבין שתי מלחמות העולם באירופה, והוא הבסיס לבאות: 'הפחד שהיה בכל בית יהודי, הפחד שכמעט לא היו מדברים עליו, רק החדירו לנו אותו בעקיפין, כמו רעל, טיפה-טיפה כל שעה', מספרת הדודה סוניה לעמוס, בן אחותה פניה,

זה היה הפחד המחריד שאולי אנחנו באמת לא אנשים מספיק נקיים, אולי אנחנו באמת אנשים יותר מדי רועשים וקופצים בראש, יותר מדי ממולחים ורודפי כסף. אולי באמת הנימוסים שלנו לא מתאימים. היה איזה פחד-מוות כזה, הפחד שחס וחלילה אנחנו נעשה על הגויים רושם לא טוב, ואז הם יתרגזו ושוב יעשו לנו בגלל זה דברים אימים שיותר טוב בכלל לא לחשוב עליהם (עמ' 222).

הפחד הזה הוכנס מילדות, בהטפה מתמדת: 'אלף פעמים דפקו לכל ילד יהודי בראש שיתנהג אתם יפה ובנימוס גם כשהם גסים או שיכורים'. ממשיכה הדודה, ש'אסור לאף ילד לקלקל את הרושם הטוב כי אפילו ילד אחד ויחיד שלא רוחץ את הראש כמו שצריך ומביא כנים עלול להוציא שם רע מאד לכל העם היהודי' (עמ' 223).

באמצעות דבריה אלה של הדודה מעלה עוז בתמציתיות שורה של נושאים. ראשית, הוא מתייחס לרגשות שסערו בתוך תוכם של יהודים בתגובה ליחס העוין כלפיהם, ויותר מזה לחשש המתמיד שמא 'יש משהו במה שאומרים עלינו', חשש שהפך, ועדיין הופך לא פעם, לדעה נחרצת שהיהודים עצמם, על תכונותיהם והתנהגותם, הם הגורם ליחס כלפיהם. התנהגותו של היחיד חורצת את גורל הכלל, כי תכונותיו של הפרט זהות כביכול לאלה של הכלל. שנית, הוא מעלה בחדות את האבחנה בין אנטישמיות המתבטאת במדקרות מילים לכל צורותיהן, הבאה מחוגי משכילים וגם מן החברה הסובבת את האדם במעגלי יומו, לבין אנטישמיות אלימה של 'אספסוף [...] המון [...] כנופיות' (עמ' 223), ובעיקר – את ההזנה המתמדת שהן מזינות זו את זו: האנטישמיות המילולית מעוררת את זו האלימה, וזו הופכת למציאות חוזרת השוקעת בפולקלור ובזיכרון הציבורי.

חלום הבלהות היה שהכמרים יום אחד מתחילים להסית בכנסיות שלהם שהדם של ישו שוב זולג באשמת היהודים, ומתחילים לצלצל בכל

הפעמונים המחרידים שלהם והאיכרים שומעים וממלאים את הבטן ביי"ש ולוקחים את הגרזנים ואת הקלשונים, וככה זה מתחיל (עמ' 224).

כך באמת השתלשל התהליך, וכך הוא משתלשל עד היום. מן ההטפה הדתית, שהפכה מאוחר יותר לתעמולה פוליטית לצורותיה, אל הפעמונים, שצלילם אסתטי כל כך אך גם זר ומאיים באותה מידה, והוא בתורו הפך לתקשורת לצורותיה, ומהם אל הקלשון, שהתחלף בכל צורת פגיעה והרג שהומצאה בארצות שבהן השלטון יזם אותן או תמך בהן או, למצער, התעלם מהן.

את כל אלה שם המחבר בפיה של סוניה, אחות אמו, המגוללת את סיפור המשפחה באירופה, משום שהיא וקרוביה וחבריה חוו את הרגשות האלה מכלי ראשון. לא הוא המתאר אותם, משום ש'אתם שכבר נולדתם בארץ, את זה אתם אף פעם בחיים לא תבינו, איך הטפטוף הזה לאט-לאט מעקם לך את כל הרגשות [...] פשוט אוכל את הצלם אדם שלך' (עמ' 223). וכאשר שואל עמוס הילד את אביו בחוסר סבלנות, 'מה בדיוק הם עשו לכם', ומדוע לא התלוננו, גם האב שמח שבנו בשום אופן לא יוכל להבין את מצבם של היהודים באירופה ערב המלחמה, וגם אינו רוצה שיבין, שהרי הוא גדל במציאות אחרת (עמ' 126). האב והדודה, המבטאים את אחד מחלומות הנורמליזציה של הצינונות, לפיו הדורות שייוולדו בארץ לא ישאו על גבם את המשא הרגשי הזה ולא יחוו כלפיו אלא תימהון, מתבטאים באותן מילים כמעט. שאלה שצריך יהיה לשוב אליה בהמשך היא, מה תפקידה של החזרה המודגשת מאוד על מילים ותיאורים ונושאים בספר זה של עוז.

עד כאן באשר לרגשותיהם של יהודים. ואילו האנטישמיות האירופית מתוארת מפיו של עוז עצמו, בזעם רב, החל בקטע שבו הוא טורח לצטט ממיין קאמפף ומן השורה האחרונה בצוואתו הפוליטית של היטלר,² את דברי האזהרה ההזויים שלו מפני הממזרים היהודים הדוחים, המטמאים ומרעילים את כל הגזעים על ידי פיתוי ומימזור, וכלה בקטע שבו הוא מחלק ציונים לאומות אירופה לפי יחסן ליהודים:

"אנטישמיות כנסייתית-קתולית חגיגית המהדהדת לה בין קמרונות האבן של קתדרלות רמות" – שוב האסתטיקה והאיום בכפיפה אחת – "אנטישמיות פרוטסטנטית ארסית-צוננת, גזענות גרמנית, רצחנות אוסטריית, שנאת-יהודים פולנית, אכזריות ליטאית, הונגרית, צרפתית,

2 בהערה 4, עמ' 130, מראה המקום לדבריו של היטלר הוא שיחות עם היטלר שרשם הרמן ראושנינג, תל-אביב 1941, ללא ציון עמוד. ואולם היטלר התבטא כך כבר במיין קאמפף, מינכן 1925, עמ' 325-326, ובתרגום לעברית ראו, י' ארד, 'י' גוטמן וא' מרגליות (עורכים), השואה בתיעוד, ירושלים 1978, עמ' 32.

תאוות-פוגרומים אוקראינית, רומנית, רוסית, קרואטית, תיעוב-יהודים
בלגי, הולנדי, בריטי, אירי, סקנדינבי" (עמ' 130).

עוז מקפיד על הוספת מקפים, ועל ידי כך הוא יוצר ביטויים כשנאת-יהודים, תאוות-פוגרומים, תיעוב-יהודים, עד שדומה כי תמיד היו חלק מן השפה. השפה הרי משקפת את המציאות, והמציאות, לדעתו, היא שאין מקום פנוי מפני האנטישמיות – בין גלויה ובין מוסווית, בין וולגרית ובין אלגנטית – ושאין עם שלא לקה בה. כזה היה המצב לפחות עד אחרי מלחמת העולם השנייה.

האנטישמיות מתוארת כגורם מרכזי בקורות משפחתו: סבו וסבתו מצד אמו, איטה והרץ מוסמן, הגיעו לארץ בשלום ב-1933, ועמם אחת מבנותיהם. אחר כך הגיעו שתי הבנות האחרות, וכך בסוף 1938 הייתה כל המשפחה בארץ וניצלה מן הפורענות הגדולה. לפני עלייתם היו הסב והסבתא עדים, ככל יהודי עירם רובנו, 'עדים וקורבנות לשנאת היהודים שהלכה וגאתה' בקרב שכניהם הפולנים, האוקראינים והגרמנים. הייתה זו שנאה דתית מלווה במעשי פרחחים ובהתנכלויות של השלטון, 'וכמו רעמים רחוקים' התגלגלו אליהם השמועות על הנעשה בגרמניה (עמ' 219). המשבר הכלכלי העולמי תרם את שלו והמשפחה הגיעה בחוסר כול. הסב והסבתא מצד האב, אלכסנדר קלזונר ושלומית לוין, הגיעו מאודסה לוילנה, שגם בה 'גאתה האנטישמיות עד כדי מעשי אלימות והתעללות' (עמ' 79, ובאותן מילים בעמ' 126), והיא חוזרת ומתוארת כפי שתוארה זו שברובנו, וכמוה ההדים מגרמניה (עמ' 125). מוילנה ניסו הקלזונרים להגר לצרפת, לשוויץ, לארצות הברית, לסקנדינביה, לאנגליה, ואפילו – ב-1930 – לגרמניה, עד כדי כך נואשו ממצבם כיהודים בוילנה. ואולם אף ארץ מאלה שנזכרו לא רצתה בהם.

בניסוחים עדינים ובהימנעות משיפוט נוגע עוז בשאלת האפשרות להבין את המתרחש, ואת העתיד להתרחש: כמו רעמים רחוקים, שאינם ממש נוגעים לך או בך, התגלגלו השמועות, ושמועה הרי אינה ידיעה בדוקה, ותמיד ייתכן שאינה נכונה. מי יכול היה לחזות בראשית שנות השלושים שהאירועים בגרמניה אינם אלא שלב ראשון בדרך ארוכה המזומנת ליהודי אירופה כולה? ולמרות זאת, גם הורי אביו עוזבים את אירופה בשנת 1933, שנת השבר הגדול, שבה עליית הנאצים לשלטון בגרמניה מעודדת את האנטישמיות גם בארצות שמסביבה. 'רבים מאד בכל רחבי אירופה שאפו באותם הימים להיפטר אחת ולתמיד' מן היהודים שהתעקשו לדבוק בה, חוזר עוז ומדגיש את השקפתו שהאנטישמיות פשטה ופשטה באירופה כולה (עמ' 129, 222). הם מגיעים ארצה עם בנם יהודה אריה, הוא אביו של עמוס, ומאחוריהם נשאר בוילנה בנם דויד, עם משפחתו הקטנה.

בצער עמוק חוזר עוז ושוב חוזר ומספר את סיפורה של אותה משפחה קטנה, שנרצחה בפונאר, אתר ההרג שליד וילנה. הדוד דויד, מומחה לספרות השוואתית,

שהספרות האירופית הייתה מולדתו הנפשית, החליט שאנטישמם נבערים ונמוכי מצח ובריונים לאומנים צרי מוח לא יזיזו אותו ממשמרתו, משמרת הקידמה והתרבות הלוחמת בברברים – כל זה בלשונו של עוז – ושילם על כך בחייו ובחיי אשתו (עמ' 79, 131). באירוניה מושחזת אך רוויית חמלה ופליאה חוזר עוז ומתאר את מלחמתו הדו-קישוטית של דודו בנמוכי המצח, ומשרטט דמות של יהודי הנלחם למען תיקון עולם ושידוד מערכותיו ונרתע מפני הלאומנות, כביכול, שבמאבק למען זכויותיו של עם אחד, עמו שלו. עמם נספה, בטרם מלאו לו שלוש שנים, בנם דניאל, שנולד בוויילנה כשנה וחצי לפני עמוס, יליד ירושלים. שני בני הדודים, הווילנאי והירושלמי, הם כמו שני צדדיה של אותה מטבע, שהיא העם והמשפחה, וכמו במטבע שכל צד שלה פונה לכיוון הפוך – מונה להם גורל הפוך. בנו של עוז, דניאל, נקרא על שמו של בן הדוד. תיאוריה של האנטישמיות וחלקה בקורות משפחתו מובילים אל הדברים הפשוטים והברורים שעוז שם בפיו של אפרים אבנרי, חבר חולדה. יחד הם שומרים בלילה על גדר הקיבוץ, ערב מבצע קדש של שנת 1956:

זה ככה, זה פשוט מאד. בשום מקום בעולם לא רוצים בי. אף אחד בעולם לא רוצה בי. הלוא זהו כל העניין. בכל המדינות יש כנראה יותר מדי כמוני. רק מפני כן אני כאן [...]. אם לא כאן – אז היכן היא ארצו של העם היהודי? [...] או שרק לעם היהודי, מכל עמי העולם, בכלל לא מגיעה מולדת קטנה? [...] גם לנו מותר לחיות... גם לנו מותר שתהיה לנו ארץ (עמ' 486-487).

בשיחתו עם ארי שביט ממשיך עוז ומחדד את מסקנתו שהאנטישמיות היא הרקע לעלייה לארץ, כי אירופה הקיאה את משפחתו מתוכה ולא רצתה בה בשום מקום ובשום זמן, ואמרה לה ולכל היהודים: 'אתם אל תהיו. תמותו'. שוב ושוב חוזר עוז באוזני שביט על תחושתו שהוא בן ונכד ונין לאנשים שאיש לא רצה בהם, תחושה שהעמיקה בו ככל שהעמיק בקורות המשפחה. ומכאן הוא מגיע לחיוב הבסיסי ביותר של הציונות ושל הקמת המדינה, כמקום לשרוד ולחיות בו.

מה שאני מספר בספר הזה הוא שנולדתי להורים ולסבים ולסבתות שבאו הנה לא מפני שהם התגעגעו לארץ אבותיהם ולא מפני שהם חמדו ארץ לא להם ולא מפני שהם רצו להשפיל את הערבים. הם באו הנה מפני שלא היה לאן ללכת. והמוות, פשוטו כמשמעו, איים עליהם מקרוב ובכל מקום [...] אני לא רואה שהייתה אפשרות אחרת.³

הרובד השני של זמן והתייחסות נוגע לזמן המלחמה עצמה ולאירועים בארץ, שגם בה היו אז החיים 'תלויים בחוט דק' (עמ' 14). לאחר תיאורה הבלתי נשכח של שיחת הטלפון עם הדודה חיה, אחות האם, שהייתה מתקיימת מדי שלושה-ארבעה חודשים לאחר הכנות מרובות והרצת מכתבים מתריעים מהכא להתם, בין המשפחה שבירושלים לבין בית המרקחת בתל-אביב, שיחה שכמעט כלום לא היה נאמר בה, מגיע ההסבר. החיים היו תלויים על חוט דק, ואנשים חיו בחרדה ששוב יהיו מאורעות כמו בשנים 1936-1939, 'פרוץ פוגרום, טבח, הערבים יקומו וישחטו את כולנו, לא יותירו בחיים אף ילד, תבוא מלחמה, יקרה אסון גדול, הלוא הטנקים של היטלר כמעט הגיעו אל המפתח שלנו' (עמ' 14-15 ושוב בעמ' 341) – ומי יודע מתי ישוחח אדם שוב עם קרוביו. ואכן, היה רקע ממשי לחרדות אלה. הנציב העליון דאז, סר הרולד מקמייקל, הודיע ביולי 1942 ליצחק בן-צבי, אז יושב ראש הנהלת הוועד הלאומי, שאם תיפול אלכסנדריה בידי רומל הבריטים יפנו את המזרח התיכון, 'ויברך אתכם אלוהים'.⁴ היה ברור לגמרי שפירוש דבריו הוא שעם כניסתם של הגרמנים ארצה, חס ושלום, יפעלו יחד עם הערבים תושבי הארץ כפי שפעלו עם האוקראינים והליטאים ואחרים, וגורל היישוב יהיה כגורל היהודים באירופה, גם אם יעמוד על נפשו ויילחם בגבו אל הקיר. וליתר תוקף, כהוכחה במבט לאחור, חוזר עוז ומזכיר שבשטחים שנשארו בידי ערבים לאחר מלחמת השחרור לא נשאר ולו יהודי חי אחד.

ככל שהדיעות על השמדת יהודי אירופה תכפו והלכו, בעיקר באותה שנה, 1942, ולאחריה, התברר כי הקרובים והקהילות והחברים שהשאר מאחוריו מי שעלה ארצה – נהרגים והולכים (עמ' 341). שלושה רבעים מן העולים שהגיעו ארצה מאז מלחמת העולם הראשונה, וכתשעים אחוז מן העולים בשנות השלושים, קרוב ל-200,000 נפש, היו יוצאי אירופה. האוכלוסייה הייתה צעירה מתחך מקובל, ורובה המכריע בא ממרכז אירופה וממזרחה, כלומר מן הארצות שבהן התרחש עיקרו של הרג היהודים. במילים אחרות, לא רק הניצולים, אחד מעיר ושניים ממדינה, אבדה להם משפחתם. גם מי שעלו לארץ גילו במהלך המלחמה, ובעיקר עם סיומה, כי התייתמו; וכי במשפחות שיקימו לא יהיה דור של סבים וגם לא של אחים ודודים.⁵ 'היה בירושלים פחד', כותב עוז, 'שאנשים השתדלו לקבור אותו עמוק בתוך החזה'. היו שצעקו בשנתם, והיה מי ששאג 'הצילו' מן המרפסת. הורים התלחשו במטבח מאוחר בערב, וילדים קלטו במיטותיהם 'חלמנו נאצים ווילנה, פרטיזנים, אקציות, מחנות מוות, רכבות מוות', והדוד דויד

4 ראו, אורי ברנר (מלקט ומאיר), נוכח איום הפלישה הגרמנית לארץ-ישראל בשנים 1940-1942: מקורות ועדויות, מחברות מחקר, חוב' ד, רמת אפעל 1981, עמ' 110.

5 הדיון האקדמי בשאלה זו, של אובדן משפחותיהם של מי שכבר עלו ארצה, מצומצם לפי שעה. ראו, Dina Porat, 'Some Effects of the Holocaust on Israeli Society & Foreign Policy', in: Aharon Oppenheimer (ed.), *Sino-Judaica: Jews and Chinese in Historical Dialogue*, Tel Aviv 1999, pp.

והרודה מלכה ושוב ותמיד בן הדוד, דניאל, שכאילו נהרג במקומו (עמ' 341). וגם כאשר נגמרה המלחמה והנאצים נוצחו, 'האנטישמיות ממשיכה להשתולל בכל מקום. בפולין שוב פוגרומים [...] והמופתי מדבר על שחיטת היהודים [...]. קל בוודאי שלא יהיה כאן' (עמ' 26). עוז אינו טורח לפרט את הפגיעה ביהודים שניסו לשוב לבתיהם, 'ולפתח ביתם נהרגו', כדבריו של אבא קובנר על הרג יהודים בליטא כבר בקיץ 1944, עם צאתם מן היער, וכך גם במקומות אחרים. הוא גם אינו טורח לנקוב בשמו של המופתי, האג' אמין אל-חוסייני, או לפרט את קשריו הענפים עם גרמניה הנאצית, כאומר שהדברים היו ידועים ומופנמים ואין צורך לפרטם. גם בתיאורו זה מעביר עוז, בפשטות, מסר ברור של שותפות גורל מובנת מאליה בין מי שעלו לבין מי שנשארו באירופה, של אכפתיות ושל חרדה שכססה בלבבות, חרדה למי ששם ולמי שכאן. היא כססה גם כאשר חיי יום-יום ובניין הארץ ושירי חלוצים נמשכו בעיקר במחצית השנייה של המלחמה, לאחר שהמפנה במלחמה יצר הזדמנות להתגבר על תלאותיה של המחצית הראשונה, וגם כאשר האידאולוגיה הרשמית שללה את הגולה, אך לא את הגולים, שהם המשפחות והחברים והקהילות שמהן הגיעו לכאן.

הרובד השלישי, השנים שאחרי המלחמה, מורכב הן מן היחס לניצולים ומניסיון להבין במבט לאחור מה עבר על יהודי אירופה, והן מן השאלה על תפקידה של המדינה כתשובה לאנטישמיות. שכנו של עוז בערד, אלוף משנה במילואים, הרואה בכל ויתור מדיני לערבים הזמנה לשואה ולפחות להסכם צ'מברליין חדש ו'שכוונתם היחידה היא לשחוט את כולנו', מגלה יום אחד איך נלקח למיידאנק עם משפחתו בהיותו נער ורק הוא לבדו ניצל. הוא מסרב לספר כיצד ניצל (עמ' 350-351), ועוז אינו דוחק בו בשאלה רגישה זו. ולעומת זאת, באלבום התצלומים שנשמר במשפחה מימי וילנה נמצאות תמונות מן הגימנסיה.

כל הנערים והנערות שבתצלומי המחזור האלה הופשטו עירומים והורצו, מוצלפים במגלב, רדופי כלבים, שלדיים מרעב וקפואים מקור אל הבורות הגדולים שביער פונאר [...] אני בוחר את התצלום מול אור מנורה חזק ומנסה לפענח משהו שאולי נרמז בתווי פניהם: איזו עורמה או נחרצות, איזו קשיחות פנימית

שדחפה את הבחור הזקוף או הבחורה היפה להימלט בעוד מועד דרך הביוב ליער או למנזר, ולהינצל (עמ' 127), כפי שעשו באמת בני נוער בוויילנה. כלומר תכונות חיוביות והרבה תושייה, ובוודאי רגע של מזל – יכולים היו להציל אדם, ולאו דווקא תכונות או אירועים שאחר כך הניצול מסרב לספר עליהם.

באמצעות השכן והתמונה נוגע עוז באצבע זהירה בסוגיית הסיבות להינצלותם של אנשים, סוגיה שהמחקר ברובו כבר השיב עליה: אכן מזל, מקרה וצירופי נסיבות, כמו משאת שהגיעה לגטו מצד זה ואתה נמצאת דווקא בשני, וידיים עובדות שנוקקו להן

בדיוק כשהיית במקום הנכון, והמסילה שיצאה מכלל שימוש והגז שנגמר – אלה הם שהצילו, ולא דווקא יוזמתו של אדם, שכן הנסיבות היו ברוב המכריע של המקרים מעבר לשליטתו. רוב הניצולים מסכים עם המחקר מטעמי היגיון, אך לא מטעמי רגש: רגש האשמה אוכל בהם בכל פה גם לאחר שנים רבות, וגם לאחר שחזרו וברדקו את מעשיהם וקורותיהם באותם ימים פעמים אין ספור, כפי שמספר פרימו לוי על עצמו, שמא חלילה ניצלו בעקבות עוול שגרמו לזולתם, ביודעין או שלא ביודעין, וחזרו ומצאו את עצמם נקיים מאשם. והרי נהרגו כל היקרים להם והטובים מהם – לדעתם – ומה פסול נמצא בהם שנשארו בחיים. ועל כן, כדי שלא להחזיר את שכנו אל חיבוטי הנפש שלו עוז אינו דוחק בו, ויפה עשה.

התמונה משכבר הימים מחדדת את הצער על אוצרות האדם והרוח העצומים שאבדו, את השאלה שתמיד מכרסמת למקרא זיכרונותיהם של ניצולים או למשמע עדותם – ואיך הייתי אני, הקורא או השומע, עומד בכל אלה לו הייתי, חלילה, שם? ואת התהייה הממרת את החיים מאז ואינה מרפה: האם באמת אי אפשר היה לצפות ולמנוע את האסון? 'לו רק אפשר היה, הייתי נכנס לתמונה [...] ומנסה לספר להם מה צפוי. קרוב לוודאי שלא היו מאמינים לי אלא מגחכים בלגלוג', שכן איש לא העלה, וגם לא יכול היה להעלות בדעתו, את מלוא הצפוי, ובמזרח אירופה עוד העריצו עד פרוץ המלחמה את הגרמנים כפי שזכרו אותם מימי מלחמת העולם הראשונה (עמ' 127, 224). אל הניצולים, מודה עוז, 'התייחסו אצלנו בדרך כלל ברחמים וקצת בסלידה: סחופים ודוויים' – הם לא עלו ארצה בזמן, הלכו כצאן לטבח וכבוד לעמם לא הוסיפו; היידיש שלהם נעבעכית, ונציגם בשכונה הירושלמית הקטנה היה מחריד מדי פעם בזעם וביריקה את ילדי השכונה, מזכיר להם את מיליון הילדים שנספו (עמ' 17-18). מכל אלה עולה תמונה מורכבת של היחס לניצולים, משכנעת עקב אנושיותה ומורכבותה, של 'אי אפשר היה לצפות' יחד עם 'למה לא עלו בזמן', של 'למה ניצלתם' יחד עם 'למה לא ניצלו עוד', של 'כצאן לטבח' יחד עם 'ומה אני הייתי עושה', של יידיש נעבעכית יחד עם אובדן תרבות עשירה שאין לה תחליף, של הזועקים מתוך שנתם בלילה ומתוך כאבם ביום ויחד עם זה מתפקדים ובונים עם כולם.

שאלת מקומה של המדינה כתשובה לאנטישמיות עולה גם היא בסוף שנות הארבעים ולאחריהן. לאחר שנודעו תוצאות ההצבעה באו"ם ב-29 בנובמבר – ולא יישכח לעוז חסד תיאורו את סערת הנפש בבתים והשאגות והריקודים ברחובות עם ההכרעה בעד חלוקה, שפירושה הקמת מדינה – והמשפחה שבה לפנות בוקר הביתה, מספר לו אביו בלחש, ובדמעות שבנו ראה על לחיו בפעם הראשונה והאחרונה, מה עשו לו ולאחיו דויד נערי רחוב באודיסה וגם חבריהם בגימנסיה הפולנית בוויילנה, ואיך עמדו הבנות וצחקו, לתוספת עלבון, ואיך קרעו גם מעל אביהם את מכנסיו כשבא למחרת להתלונן. 'אבל מעכשיו, מרגע שתהיה לנו מדינה, מעכשיו לעולם לא יציקו לך

בריונים רק מפני שאתה יהודי ומפני שהיהודים כך וכך. זה – לעולם לא. מהלילה הדבר הזה נגמר כאן. נגמר לתמיד' (עמ' 406, וגם 126). ברור מדברי האב באותו מעמד ובעוד אחרים, שאין הוא משלה את עצמו שהקמת המדינה תפתור את שאלת האנטישמיות ותעלים את החרדות היהודיות הבסיסיות. ברור שגם עוז, אשר תיאר בחריפות רבה כל כך את האנטישמיות כקיימת בכל מקום ובכל זמן, עד שלא הזכיר, ולו במשפט אחד, שהיו בין היהודים לסביבתם גם תקופות ומקומות של סובלנות ויצירה במהלך אלפיים שנות גלות, אינו משלה את עצמו שתופעה מושרשת עמוק כמו האנטישמיות תיעלם, בוודאי לא במהרה. הביטוי 'קל לא יהיה כאן' של האב חוזר ונשנה בספר, והחרדות הקיומיות משם הגיעו אתנו לכאן. אולם התגובה לאנטישמיות היא העתידה להשתנות, והרעיון שבנו יוכל להשיב לחורפיו מנה אחת אפיים מעלה בעיניו דמעות של סיפוק. גם מהיבט זה מגיע עוז לחיוב בסיסי של הציונות ושל המדינה, כמקום שבו מיישר יהודי את כתפיו.

בספר מופיעים תיאורים וניסוחים לא מעטים, שכעבור פרקים אחדים הם חוזרים ומופיעים בניסוח זהה או קרוב לו מאוד. לא ייתכן שאדם רגיש למילה, ליופיה ולצלילה, כעוז, לא הועיד לחזרות אלה תפקיד: אולי נועדו להדגיש, ואולי להיות, כמו בסימפוזיה, מוטיב חוזר שבכל פעם מתפתח אחרת. אחד המוטיבים החוזרים הבולטים הוא תיאור מלחמתה של הסבתא שלומית, אמו של אביו, במיקרובים שהלבנט 'האזיאתי' מלא בהם, מלחמת גוג ומגוג, מלחמת חורמה המשתרעת על פני עמודים רבים. כבר בתחילת הספר (עמ' 22) מצהיר המחבר ש'החיידקים היו אחד הסיוטים האפלים שלנו. כמו האנטישמיות: אף פעם לא יצא לך לראות במו עיניך אנטישמי או חיידק, אבל ידעת טוב מאד שהם אורבים לך מכל עבר, רואים ואינם נראים'. האם יש כאן רק השוואה – שניהם סיוט, שניהם איום אורב, לשניהם אתה מטרה וטרף? או שמא יש כאן גם מסקנה, והיא שאותה מלחמת חורמה ראוי שתתנהל גם נגד האנטישמים באותה נחישות שבה היא מתנהלת נגד המיקרובים? אין תשובה חד-משמעית לשאלה זו, ואולם המשפט המפתיע והנוקב הזה דרש לפחות את העלאתה.

ולשאלה ללא-תשובה נוספת: עוז מתאר בהרחבה את חלקן של האנטישמיות והשוואה בקורות משפחתו ואת האופן שבו חלחלו אל תוך ילדותו. בתמונה המצטיירת יש אמפטיה גדולה ליהודי אירופה בכלל ובמזרחה בפרט, הוקרה לתרבותם והבנה של לבטים והחלטות. זוהי תמונה שבמרכזה מסקנות ציוניות, כהכרח ממש שלא הותיר מקום לברירות אחרות, תמונה אוהבת וחומלת של עם וארץ ואנשים. בעשורים האחרונים, כשהחל חקר השואה להתפתח בתנופה, נוצר מעין מבחן ציבורי ומחקרי בן שלושה שלבים, שמנהיגים, סופרים ומפלגות שפעלו בזמן השואה בארץ נבחנים ונמדדים בו היום, לאחר מעשה: מתי הבינו את המתרחש? וכשהבינו, מתי תפסו את עוצמת האירוע והפסיקו את מלאכת יומם הקודמת? ואם הפסיקו או המשיכו במלאכתם

הקודמת, אך פעלו במקביל לה – מה קמו ועשו או כתבו או שינו? האם עוז כתב כפי שכתב כדי לומר שהוא עומד במבחן זה ולהוכיח זאת? הוא, שהיה רגיש ומאזין וקולט ומבין מגיל צעיר, ואחר כך קורא ובודק וזוכר ומסיק? אחד הקודים המרכזיים של התודעה הישראלית היום הוא הרגישות לשואה. זהו אחד מסימני ההתבגרות וההתרככות בחלקיה השונים של החברה, ועוז בתוך עמו הוא יושב.

אך הניסוחים החוזרים והזועמים כל כך על עלבון האנטישמיות ועל אסון השואה, עלבון ואסון אישי ומשפחתי, שרק אחריו ודרכו מגיעים אל הלאומי, מעידים כי הסיפורים ששמע בביתו מילדות בנושאים אלה היו לו לחוויה מעצבת, שהשפיעה עליו ועל התפתחות השקפת עולמו כאדם בוגר. קורות משפחתו הם אחד המקורות המכריעים שהקרינו על יחסו העמוק והחיובי לעם היהודי, להיסטוריה שלו, לארץ ישראל, לצינונות ולמדינה, על רגישותו כלפי אנשים שפגש מאוחר יותר בחייו וכלפי סיפור חייהם.⁶ ובמרכזן של קורות משפחתו נמצא אותו פעוט שלא הכיר, בן-דודו, אשר מותו לא רק התרחש כמין היפוך לחייו של עמוס, אלא השאיר אחריו מעין רגש אשם שלא הובע במילים: במה זכיתי אני? ומדוע זכיתי אני? והרי מה כבר היה ההבדל בינינו? הסיפורים על אנטישמיות ושואה נשמעו בבית ללא קשר להשקפות הפוליטיות השונות, הן מפי דודו של האב, ההיסטוריון יוסף קלוזנר, רביזיוניסט נחרץ, והן בבית אחותיה של האם, שנטו למפא"י. ניסוחיו של עוז הם קודם כול ביטוי לכאב, המחזיר אותנו אל מותה של אמו.

לא רק לקראת סיום הספר קושר עוז את התאבדותה עם השואה: בערך באמצעיתו (עמ' 251) הוא מתאר את נעוריה ואת חברותיה המלנכוליות-רומנטיות, שציירו לעצמן את העולם בצבעים אידיליים, קראו שירה וחיכו לאביר שיביא עמו את התגשמות החלומות. עוז מעלה סברה שאמו יכולה הייתה לעמוד בכל מה שזימנו לה חייה וחי נישואיה בארץ – 'אבל, כך נדמה לי, בשום אופן לא יכלה לשאת את ההתרפפות' של סביבתה המיידית, את ריחות הכרוב והכביסה והדגים שחנקו עוד יותר את דירת המרתף הקטנה. ומיד לאחר מכן הוא ממשיך ואומר

הלוא כבר נודע לה שכולם נרצחו שם, ליד רובנו. כבר היה מי שבא וסיפר איך גרמנים וליטאים ואוקראינים, באיומי תת-מקלעים, הצעידו את כל העיר, בנעריה ובזקניה, ליער [...] ושם] ירו והרגו על שפת הבורות בתוך יומיים, כעשרים וחמישה אלף נפש. בהם היו כמעט כל בני כיתתה של אמי. וגם הוריהם וכל השכנים וכל המכרים וכל המתחרים והשונאים. בהם היו הגבירים והפרולטרים, האדוקים והמתבוללים

6 ברצוני להודות למר יוסף בן-ברוך על מכתבו אלי מ-26.4.2003, שבו פירט את טענתו כי השואה בכלל, והאנטישמיות בפרט, עומדים במרכז יצירתו של עוז, בייחוד בעד מוות ובארצות התן. כאן בחרתי להתרכז בסיפור על אהבה וחושך, שהוא נושאו של קובץ זה.

והמתנצרים, השתדלנים והגבאים והפרנסים והחזנים והשוחטים והרוכלים ושואבי המים, הקומוניסטים והציונים, הוגי הדעות והאמנים ושוטי הכפר, בהם היו כארבעת אלפים תינוקות

עולם מלא, עולם שאבד, ועוז מצייר את מלאותה וגיוונה של הקהילה היהודית בין שתי מלחמות העולם בכמה הינפי מכחול.

הקירבה שעוז מקרב, פעמיים – ולא כבדרך אגב אלא באמצע סיפורו ובסופו – בין הסתלקותה של האם לאירועי השואה, מציעה אולי הסבר נוסף לחידת מותה: היא לא יכולה היתה לעמוד בגעגועים לעולם מלא זה, שהיה ואיננו, לעצמה כפי שהייתה באותו עולם שאבד ולגן העדן של ילדות-נעורים-עלומים – כצירופו של טולסטוי – שהגירוש ממנו הוא ללא שוב. היא גם לא יכולה הייתה להתרגל לאותה התרפפות של היום-יום ולמרחק שבינה לבין זיכרונותיה מן העולם המעודן שהיא וחברותיה, על צווארוני המלמלה שלהן, חלמו בו את חלומותיהן עד שכלתה אליהן הרעה. ולכן קושר עוז את מותה עם העולם שאבד באמצע הספר, ובסופו – עם אביו, שלא הביא עמו את התגשמות החלום אלא את חיי היום-יום המרופטים, ובזאת, בעקיפין, טמון חטאו. בוודאי לא גרם לכך במישרין או מתוך כוונה, אלא מחוסר יכולת להמריא ולהתמודד. משום כך עוז כועס עליו וחומל עליו גם יחד – חומל, שהרי גם הוא איבד אבדה גדולה. שורה שלמה של אנשים יוצרים ורגישים התאבדה לאחר השואה, ניצולים ושאינם ניצולים – ואין בקורות חייהם מכנה משותף שיכול להיות הגורם לכך, פרט לרגישות ולגעגוע ולתחושת האובדן, להכרה ש'תועבת ההיאפסות לעולם אינה דועכת', כפי שכתב ז'אן אמרי, שנמנה עמם.⁷ הם התאבדו לא בגלל הסבל הפיזי וההתעללות שעברו, ואולי גם לא בגלל מותם של קרובים ויקרים, אלא משום שלא היו שייכים אלא לעולם שאבד ואיננו.

7 ז'אן אמרי, מעבר לאשמה ולכפרה, תל-אביב 2000, עמ' 93. וראו דיון בדבריו אצל פרימו לוי, השוקעים והניצולים, תל-אביב 1991, עמ' 18. התרגום לעברית של ספרו של אמרי שונה מעט מזה המופיע בתרגום ספרו של לוי. הגירסה שאצל לוי היא הקולעת לענייננו.